

نقش جهانی شدن اقتصاد در الگوی مکان‌گزینی کاربری‌های خدمات پیشرفته در کلانشهرها (مطالعه‌ی موردی کلانشهر تهران)

هوشنگ سرور^{1*}، مهدی پور طاهری²

1. استادیار گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه مراغه¹، مراغه، ایران
2. دانشیار گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران

پذیرش: 94/9/22

دریافت: 94/6/26

چکیده

جهانی‌شدن اقتصاد، توسعه‌ی صنایع و خدمات پیشرفته در کلانشهرهای فعال در شبکه‌ی شهرهای جهانی را در پی داشته است. از مهم‌ترین پیامدهای فضایی فرایند جهانی‌شدن اقتصاد در کلانشهرها می‌توان به افزایش اشتغال بخش خدمات پیشرفته نسبت به فعالیت‌های صنعتی، تمرکز و جایگزینی این نوع فعالیت‌ها در مناطق مرکزی و کم‌تراکم جمعیتی و به‌موازات آن، انتقال صنایع سنگین به مناطق پیرامونی اشاره کرد. این تحقیق با چنین پیش‌فرضی نوع فعالیت‌های خدماتی و نحوه‌ی مکان‌گزینی آن‌ها در مناطق بیست‌و دو گانه‌ی کلانشهر تهران در طی یک دوره‌ی هشت‌ساله و براساس سرشماری کارگاهی (1373-1381) را بررسی کرده است. نتایج نشان می‌دهد که بیست درصد و یا یک پنجم از کل کارگاه‌های ایجادشده‌ی تهران در این مدت از خدمات پیشرفته بوده و هشتاد درصد از نوع فعالیت‌های بخش صنعتی است. از طرفی در طی این هشت سال، مکان‌گزینی بیش از پنجاه درصد کارگاه‌های از نوع خدمات پیشرفته، فقط در مناطق مرکزی شامل 11، 12، 6 و 7 بوده و البته گرایش بطنی به مکان‌گزینی در مناطق شمالی کم‌تراکم 1 الی 5 به دلیل دسترسی بهتر به خدمات و امکانات پیشرفته‌ی این مناطق ملاحظه می‌شود. در مجموع، با توجه به تداوم جذب فعالیت‌های عصر صنعتی و گرایش اندک به فعالیت‌های خدمات پیشرفته، اقتصاد فضایی حاکم بر کلانشهر تهران کماکان اقتصاد صنعتی بوده است.

واژگان کلیدی: کلان شهر تهران، خدمات برتر، محلی سازی، جهانی شدن اقتصاد.

Email: H.sarvar1351@gmail.com

* نویسنده‌ی مسئول مقاله:

۱. مقدمه

جغرافیای شهری، پویایی فضاهای شهری در بستر فرایندهای سیاسی و اقتصادی را بررسی و تحلیل می‌کند. شهر جهانی به‌عنوان فضای جغرافیایی جدید دستاورد فرایند جهانی‌شدن اقتصاد است. جریان سرمایه به‌عنوان بردار اصلی این فرایند موجب تمرکز کارکردهای مالی، خدمات پیشرفته، ارتباطی و گردشگری و فعالیت‌های صنعتی در شهرهای جهانی شده است. مانوئل کاستلز جهانی‌شدن و عصر اطلاعات را چنین تعریف می‌کند: طی چند دهه‌ی اخیر، نوعی اقتصاد جهانی پدید آمده که به‌تمامی نوظهور بوده و فعالیت‌های اصلی اقتصاد جهانی در قالب یک واحد در زمان حقیقی و مقیاسی به پهنه‌ی کره‌ی زمین عمل می‌کند. این اقتصاد جهانی به‌لحاظ تاریخی مرحله‌ای جدید بوده که به مدد انقلاب در فناوری اطلاعات و ارتباطات موجبات افزایش بهره‌وری برای صاحبان تولید شده است. ویژگی منحصربه‌فرد این نوع اقتصاد برای جوامع و مکان‌های برخوردار از امکانات و زیرساخت‌های نهادی - اطلاعاتی به‌صورت برد و برای جوامع و مکان‌های فاقد آن باخت باخت و به حاشیه رانده‌شدن و افزایش شکاف اقتصادی با جوامع توسعه‌یافته همراه است. برای تحقق اهداف اقتصاد اطلاعاتی در مقیاس جهانی علاوه بر مؤلفه‌های نرم‌افزاری، یعنی نوآوری‌های اطلاعاتی به مؤلفه‌ی سخت‌افزاری، یعنی فضاهای جغرافیایی ویژه نیاز است. فضای جدید باید توانایی سازمان‌دهی برای به‌کارگیری عوامل موردنیاز به‌منظور ایجاد اشکال نوین صنعت، تولید و ارائه‌ی محصولات نوین به مشتریان در سطوح مختلف ملی، منطقه‌ای و جهانی را داشته باشد. محصولات تولیدی کارکردهای نوین، اغلب از نظر حجم بی‌وزن، ولی از لحاظ اقتصادی و مقیاس، ارزش افزوده‌ی بالا و بدون مرز دارد. از طرفی انتقال این دانش به فرایند تولید نیز با ارتقای کمی و کیفی تولید و به‌عبارتی با تولید انعطاف‌پذیر همراه خواهد بود. کلانشهرها، که در قرن نوزدهم به تحقق انقلاب صنعتی امکان دادند، این‌بار برای تحقق انقلاب اطلاعاتی و اقتصاد جهانی با برنامه‌ریزی فضای فیزیکی و مجازی به شهرهای جهانی تبدیل شده و با پذیرش اشکال جدید صنعتی و کارکردهای نوین اقتصادی محصولات و خدمات پیشرفته‌ای را ارائه کرده و با اتصال به شبکه‌ی شهرهای جهانی تبدیل به گروه‌های توسعه‌ی منطقه‌ای و ملی می‌شوند. از طرفی برخی از پژوهش‌های انجام‌گرفته در حوزه‌ی کلانشهرها، از ضرورت ورود و نقش‌آفرینی کلانشهرها به شبکه‌ی شهرهای جهانی برای تولید محصولات و خدمات با ارزش افزوده‌ی بالا به‌منظور تأمین بخشی از هزینه‌های بالا در این شهرها حکایت دارند (H.W.Rechardson: 2002:5). بنابراین امروزه جثه‌ی غول‌پیکر کلانشهرهای کشورهای درحال توسعه برای پایداری و تغییر نقش از شهری انگلی و مصرف‌گرا به شهری مولد و توسعه‌گرا، نیازمند احراز کارکردهایی برآمده از حوزه‌های

فراملی هستند. ابرفرایند جهانی‌شدن در این راه فرصت‌هایی (هرچند همراه تهدیدهایی) برای کلانشهرها فراهم کرده است (صرافی و عظیمی، 1392: 153). وجود فرصت‌ها و تهدیدات در اقتصاد جهانی موجب تغییر نگرش مسئولان و برنامه‌ریزان امور شهری در سازمان‌دهی فضایی و کالبدی کلانشهرها برای تبدیل به شهر جهانی و به‌عبارتی تبدیل مزیت‌های نسبی به مزیت‌های رقابتی شد. به‌دنبال چنین موجی در دو دهه‌ی منتهی به سال 2000 و همین‌طور دهه‌ی اول قرن حاضر به‌منظور افزایش ظرفیت شهرها در جذب سرمایه‌های خارجی و فعالیت‌های خدمات پیشرفته‌ی اقتصاد جهانی شاهد دخالت‌های اندیشمندان‌ی عوامل دولتی و غیردولتی در کشورهای توسعه‌یافته و تعدادی از کشورهای درحال توسعه در کلانشهرها هستیم. پیامد فضایی جامعه‌ی اطلاعاتی و جهانی‌شدن اقتصاد ظهور شبکه‌ی شهرهای جهانی به‌عنوان محل اصلی استقرار و راهبری علم و فناوری، تولید و اقتصاد نوین شده است. این‌گونه شهرها از نظر الگوی مکان‌گزینی کارکردها و نوع فعالیت‌های اقتصادی با تغییرات عمده‌ی روبه‌رو بوده و توسعه‌ی کالبدی جدیدی را تجربه کرده‌اند. به‌گونه‌ای که در نواحی مرکزی پذیرای فعالیت‌های تجاری و خدماتی مرتبط با اشکال نوین صنعتی و متقابلاً انتقال بخش زیادی از فعالیت‌های صنعتی بزرگ مقیاس به نواحی پیرا شهری بوده‌اند. همچنین افزایش سهم شاغلان بخش خدمات، به‌ویژه خدمات پیشرفته، درمقابل کاهش بخش فعالیت‌های صنعتی از تغییرات ساختار اقتصادی این‌گونه شهرهاست (کاستلز، 1385: 440).

حال با توجه به جهانی‌شدن اقتصاد و ظهور تحولات در جغرافیای اقتصادی و فضایی کلانشهرها، این پرسش مطرح است که تهران با چه‌نوع تحولات اقتصادی و فضایی روبه‌رو بوده است؛ به‌عبارت روشن‌تر در دوره‌ی رونق فعالیت‌های خدمات پیشرفته و دانش‌بنیان در کلانشهرهای جهان، کلانشهر تهران پذیرای کدام نوع فعالیت‌ها بوده و نحوه‌ی پراکندگی فضایی آن‌ها در مناطق 22 گانه به چه صورت بوده است. برای پاسخ به این پرسش اساسی، ابتدا مقدمه‌ای از اهمیت موضوع و جایگاه کلانشهرها در عصر جهانی‌شدن اقتصاد مطرح شده و سپس به جایگاه کلانشهر تهران در سطح ملی و فراملی در بُعد اقتصادی پرداخته شده، سپس برای مشخص کردن نوع فعالیت‌های اقتصادی، کارگاه‌های ایجادشده در تهران به تفکیک خدمات برتر و صنعتی بررسی شده است. در این قسمت، پراکنش استقرار مکانی کارگاه‌های موردنظر (خدمات برتر) در گستره‌ی مناطق بیست‌ودوگانه‌ی تهران با ارائه‌ی نقشه‌هایی از نظر تغییرات تعداد و همچنین محل استقرار تجزیه و تحلیل شده است. با این توضیح که مبنای اطلاعات نقشه‌ها سرشماری کارگاهی سال‌های 1373 و 1381 شهر تهران بوده است.

2. چارچوب نظری تحقیق

جهانی‌شدن و تحولات در ساختار فضایی اقتصادی شهرها به‌ویژه کلانشهرها که با توسعه و جایگزینی خدمات پیشرفته به‌جای صنایع سنگین همراه بوده، از مباحث مطرح رشته‌ی جغرافیا و علوم اجتماعی در دو دهه‌ی اخیر است. در این مدت، تحقیقات بین‌المللی زیادی بر روی مجموعه‌ای از شهرهای مهم جهان، به‌خصوص کلانشهرها، برای مشخص کردن شبکه‌ی شهری جهانی و میزان ارتباط‌پذیری در این شبکه انجام شده است. مهم‌ترین نتایج این مطالعات در سایت شبکه‌ی پژوهشی وابسته به دانشگاه لاف برو انگلیس باعنوان شبکه‌ی پژوهش‌های جهانی‌شدن و شهرهای جهانی موسوم¹ به GWAC در دسترس است.² ساسکیا ساسن³ یکی از اعضای این گروه، در سال 1991 اثر خود به نام جهان‌شهر را منتشر کرد و آشکارا موضوع خدمات پیشرفته و مکان‌گزینی این نوع خدمات در شهرهای جهانی را مطرح کرد. به‌نظر او خدمات پیشرفته نیازمند محیط‌های دانش‌پایه و فناوری‌های توانمند است. ساسن در سال 2000 اثر دیگری باعنوان جهان‌شهر مکان راهبردی، یافته‌ها و زمینه‌ها،⁴ نگاه عمیق‌تری به نقش خدمات پیشرفته در شهرهای جهانی دارد (سرور، 1389: 70). پیتر تیلور⁵، جغرافیدان سیاسی، از پژوهشگران فعال این گروه در سال 2001 با توجه به اهمیت و رونق بخش خدمات مالی‌ای همچون بانک‌ها، بورس‌ها در تسهیل جریان سرمایه و سرمایه‌گذاری، با استفاده از اطلاعات صد شرکت خدمات مالی‌ای جهانی و توزیع مکانی آن در سیدوشانزده شهر مهم جهان، میزان ارتباط‌پذیری شهرهای مورد در شبکه‌ی جهانی را مشخص کرد. این مطالعه در شهرهای خاورمیانه نیز به‌تفصیل بررسی شد. در این مطالعه رتبه‌ی ارتباط‌پذیری کلانشهر تهران در شبکه‌ی شهرهای جهانی 203 و نشان‌دهنده‌ی نبود و یا حضور نامحسوس این خدمات در کلانشهر است. در صورتی‌که رتبه‌ی شهرهایی همچون استانبول، دبی، قاهره، بیروت، منامه، جدّه، به‌ترتیب 35، 54، 59، 64، 89 و 91 بوده است (Taylor, 2001:5).

تولیدات و کالاهای بخش‌های صنعتی، کشاورزی و بخش خدمات، رشد GDP، رشد کلی اقتصادی کشورها و شرایط زندگی و اقتصاد مردم دید. در سال 2010 سازمان تجارت جهانی با اصلاح داده‌های سال‌های قبل خود بخش خدمات را به‌شانزده نوع به‌شرح ذیل تقسیم کرد: خدمات حسابرسی، معماری، رایانه و علوم مرتبط، خدمات سمعی- بصری، خدمات پستی،

1. Globalization and World Cities Research Network
2. www.lboro.ac.uk/gawc
3. Saskia Sassen
4. The global city: strategic site/new frontier
5. P.J.Taylor

ارتباطات از راه دور و اطلاعات، خدمات مهندسی عمران، خدمات توزیع، آموزش، خدمات اجتماعی و بهداشتی، خدمات محیطی، انرژی، خدمات مالی، گردشگری، تدارکات (تهیه و توزیع) خدمات حمل‌ونقل.

اقتصاد نوین جهانی اقتصاد خدماتی است. خدمات، نزدیک به یک‌سوم از تولید جهانی را به خود اختصاص داده است. مطابق گزارش خدمات جهانی در سال 2010 حدود هفتاد درصد از تولید اقتصادی جهان در بخش خدمات بوده است. سهم برخی از کشورهای پیشرفته مثل آمریکا در حدود هشتاد درصد و هنگ‌کنگ نودوپنج درصد بوده است. در کشورهای درحال توسعه این نسبت در بخش خدمات به چهل‌وپنج درصد در سال 2006 افزایش یافته است. همین‌طور در این کشورها بیشترین سهم از جذب سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی در بخش خدمات بوده است (WTO, 2010: 9).

اما بخش خدمات پیشرفته که گاه، برخی از محققان از آن به‌عنوان خدمات پشتیبان تولید نیز یاد می‌کنند، بخشی از خدمات است که در اقتصاد پسا صنعتی با کاهش فعالیت در بخش‌های صنعتی و خدمات سنتی در شهرها و به‌ویژه، شهرهای جهانی و شهرهای درحال جهانی- شدن شکل گرفته و درحال گسترش بوده و در دو دهه‌ی گذشته درحال رشد است. آن‌ها کارکردهای فرمان و کنترل در اقتصاد معاصر جهانی هستند که عمدتاً برای شرکت‌ها، تولیدکنندگان و ارائه‌دهندگان خدمات انجام می‌گیرند و نه برای مصرف‌کنندگان. این نوع خدمات کالایی نهایی که باید به‌دست مصرف‌کننده برسند نیستند، بلکه در فرایند تولید و عرضه‌ی کالا، خدمات و افزایش کارایی و کیفیت آن به تولیدکنندگان کمک می‌کنند (محمدی، 1392: 148).

از طرف دیگر، عمده‌ی فعالیت‌های صنعتی و خدماتی به‌دلیل صرفه‌های تجمع و کسب مزیت‌های رقابتی، تلاش می‌کنند تا در مکان‌هایی استقرار یابند که امکان بهره‌گیری از خدمات و زیرساخت‌های دانش، اطلاعات و ارتباطات و سایر تسهیلات، با هزینه‌های کمتر در اختیارشان قرار می‌گیرد. در ادامه، خدمات پیشرفته عمدتاً تقاضامحور هستند و پیوند زیادی با سایر بخش‌های اقتصادی دارند. ماهیت اقتصادی پیچیده‌ی شهرها تنوعی از بخش‌های تولیدی، خدماتی و صنعتی را در مناطق شهری و کلانشهری متمرکز کرده است. به‌تبع خدمات پیشرفته‌ی مکان‌های شهری، مناطق کلانشهری و خوشه‌های صنعتی را برای انجام فرایندهای تولیدی، پشتیبانی خواهد کرد و اثرات آن در رشد اقتصادی شهر به بخش‌های تولیدی سرایت خواهد کرد.

از نظر پیتر تیلور خدمات پیشرفته، خدماتی است که عمدتاً برای تولیدکنندگان و سرمایه‌گذاران، به‌ویژه بخش‌های صنعتی و تولیدی، ارائه می‌شود و بانکداری، حسابداری، خدمات مالی بیمه، خدمات حقوقی، مدیریتی و تبلیغات از عناصر اصلی خدمات پیشرفته محسوب می‌شود. (Taylor 2004:81).

امروزه نقش خدمات پیشرفته در توسعه اقتصادی و اجتماعی کشورها، مناطق و شهرها حیاتی است. در بحث تولید علاوه بر همکاری‌های فرادولتی همراه با تولید زنجیره‌ای جهانی، به انبوهی از اطلاعات، برای بقا و بهبود مراحل تولید نیاز است. در دنیای مصرف هم به تحقیق در مورد بازار، برآورد اولویت‌های مصرف، سلیق و دیگر موارد مطرح، نیاز است که همواره با تغییرات دایمی آگاهانه روبه‌روست و دستیابی به این اطلاعات و پردازش آن‌ها نقش مهمی در گسترش حوزه‌ی نفوذ بازار دارد. (شورت، 1997: 97). مناطق شهری، به‌ویژه شهرهای بزرگ و کلانشهرها، همواره در تاریخ تحولات اقتصادی و اجتماعی و گذار جوامع به دوره‌های توسعه نقش مهمی ایفا کرده‌اند. در واقع، کشورها در عصر صنعت از طریق تجمع امکانات انسانی، زیرساختی، (صرفه‌های ناشی از مقیاس)¹ وارد جامعه‌ی صنعتی شده و در عصر اطلاعات هم از طریق همین تجمع و توسعه‌ی زیرساخت‌های اطلاعاتی - ارتباطی در کلانشهرها جامعه‌ی فراصنعتی و اطلاعات را تجربه می‌کنند. عصر اطلاعات که از نظر اقتصاددانان، جامعه‌شناسان و جغرافی‌دانان به‌عنوان عصر جهانی شدن هم مطرح است، مجموعه‌ای از مراکز شهری کشورهای پیشرفته و در حال توسعه‌ی شبکه‌ای تحت عنوان شهرهای جهانی تشکیل شده است. این نوع شهرها با داشتن زیرساخت‌های پیشرفته‌ی اطلاعاتی - ارتباطی و با تمرکز نهادهای مهم مالی، خدماتی شرکت‌های تولیدی فراملیتی به‌عنوان گره‌های اصلی اقتصاد جهانی محسوب می‌شوند. کشورها و مناطق از طریق این گره‌ها به کانون‌های مهم سرمایه، اطلاعات، کالاها، و دیگر عوامل تولید دسترسی پیدا می‌کنند. تحقیقات مشترک کاستلز با پیتر هال در مورد منطق فضایی جدید تولیدات صنعتی عصر اطلاعات نشان می‌دهد که محیط‌های نوآوری صناعی که تکنولوژی پیشرفته در آن نقش اصلی را ایفا کرده و به‌عنوان «قطب‌های تکنولوژی» مطرح بوده، شکل‌های شهری متعددی دارد. در بیشتر کشورها، به‌جز ایالات متحده و تاحدی آلمان قطب‌های تکنولوژی پیش‌تاز در مناطق کلانشهری اصلی مستقر هستند. توکیو، جنوب پاریس، بزرگراه M4 لندن، میلان، سئول، اینچون، مسکو، زلنوگراد، و در فاصله‌ای دور - نیس صوفیه، آنتیپولیس، تایپه، سنگاپور، شانگهای، سائوپائولو، بارسلون و غیره، بنابراین تاریخ مکانی تکنولوژی و فرایند صنعتی‌شدن در عصر اطلاعات، پیوستگی تاریخی دارد. مناطق کلانشهری

1. Economies of scale

عمده در سرتاسر جهان همچنان عوامل ایجادکننده نوآوری را گردهم آورده و بین بخش تولید و خدمات پیشرفته همیاری ایجاد می‌کنند. البته این شبکه‌ی شهری به‌قول کاستلز به‌هیچ وجه قطعی یا ثابت نیست بلکه در معرض رقابت بین شهری شدیدی قرار دارد (کاستلز، 1385: 445).

در یک دسته‌بندی از شهرهای جهانی که در سال 2004 توسط گروه مطالعاتی GAWC انجام شده این شهرها به سه دسته‌ی آلفا، بتا و گاما تقسیم شده که جهان‌شهر آلفا در بالاترین رده‌ی شهرهای جهانی قرار دارد. این تقسیم‌بندی عبارت است از: 1. آلفا) در رأس آن لندن، پاریس، نیویورک و توکیو قرار دارند؛ 2. بتا) در رأس آن سان‌فرانسیسکو، سیدنی و زوریخ قرار دارند؛ 3. گاما) در رأس آن آمستردام، بوستون، کاراکاس و دالاس قرار دارند. البته در سلسله‌مراتب این شبکه، شهرهایی از کشورهای در حال توسعه همچون، جاکارتا، کوالالامپور، بانکوک، مانیل، مکزیکوسیتی، سائوپولو دیده می‌شود، ولی از خاورمیانه فقط استانبول در این شبکه است. همچنین در سال 2008 و 2010 گروه GAWC رده‌بندی جدیدی از شهرهای جهانی را بر مبنای حضور شرکت‌ها و پیوندهای مکانی آنها ارائه کرد. این رده‌بندی براساس پنج گروه آلفا، بتا و گاما شهرهای با قابلیت بالا و شهرهای با قابلیت جهانی شدن است بر مبنای این رده‌بندی، تغییرات قابل‌توجهی در سلسله‌مراتب شهرهای جهانی از سال 2000-2010 میلادی مشاهده می‌شود (محمدی، 1392: 116).

پیامد عصر اطلاعات و جهانی‌شدن برای مناطق کلانشهری، توسعه و تجهیز زیرساخت‌های ارتباطی برای پذیرش فعالیت‌های جدید در اقتصاد اطلاعاتی است. اقتصاد دانایی‌محور و شیوه‌ی تولید اطلاعاتی که با ازدیاد سهم در تولید ناخالص داخلی، اشتغال و ارزش افزوده طی دهه‌های گذشته‌ی جهان همراه است، موجودیت اقتصاد بدون وزن¹ را فراهم کرده است. این نوع اقتصاد برای اولین بار توسط «فریتز مک لوپ»² در نوشته‌ای با عنوان تولید و توزیع دانش در ایالات متحده در سال 1962 بررسی شده است. وی ارکان اطلاعات را به پنج‌گروه بزرگ زیر تقسیم کرد که مبنای شناسایی جامعه‌ی اطلاعات قرار گرفته‌اند: الف) آموزش (مدارس، کتابخانه‌ها و دانشگاه‌ها)؛ ب) رسانه‌های ارتباطی (رادیو، تلویزیون و تبلیغات)؛ ج) ماشین‌های اطلاعات (رایانه و ابزار موسیقی)؛ د) خدمات اطلاعات (حقوق، بیمه و پزشکی)؛ ه) دیگر فعالیت‌های اطلاعاتی (مانند تحقیق و توسعه، فعالیت‌های غیرانتفاعی) (اطهاری، 1383: 103). البته در حال حاضر این‌گونه فعالیت‌های اقتصادی

1. Weight-less Economy
2. Fritz Machlup

کما بیش در تمامی شهرها وجود دارد؛ اما به دلیل صرفه‌ی اقتصادی در شهرهای جهانی و اطلاعاتی به‌صورت سازمان‌یافته و شبکه‌ای گسترش یافته است. گرایش به این نوع فعالیت‌ها علاوه بر تأثیر در سازمان اقتصادی کلانشهرها، در سازمان فضایی نیز تغییراتی ایجاد کرده است. توسعه‌ی فعالیت‌های ستادی و خدماتی و تجاری در بخش‌های مرکزی و انتقال فعالیت‌های تولیدی صنعتی، تأسیسات و تسهیلات با عملکرد منطقه‌ای همچون فرودگاه‌ها، دانشگاه‌ها و پارک‌های تحقیقاتی، به مناطق پیرامونی کلانشهرها از نتایج این تغییرات است.

مکان‌گزینی خدمات پیشرفته در شهرهای جهانی به دلیل ماهیت تولیداتشان و نیز مواد اولیه‌ی مورد نیاز - که بیشتر داده‌ها و اطلاعات دانش‌پایه بوده و برای تکمیل و ارتقای تولیدات دیگر بخش‌های اقتصادی به کار می‌روند - لزوماً در ارتباط با تراکم بالای جمعیتی و یا کاربری‌ها نیست؛ به دلیل اینکه توسعه‌ی فناوری‌ها و زیرساخت‌های اطلاعاتی - ارتباطی موجب واگرایی این نوع از خدمات شده است (Mc Graw, 1990: 3). اما برخی از کارکردها و مشاغل، به‌ویژه صنعتی، پیوستگی مکانی داشته و به دلیل نیاز به تولیدات دیگر واحدها به استقرار در هم‌جواری کاربری‌های هم‌نوع متمایل هستند. صنایعی همچون مبل‌سازی، پوشاک و یا جواهرات علاوه بر مکان‌گزینی در کنار صنایع پشتیبان برای عرضه و فروش کالا به معیارهای تراکم بالای جمعیتی نیز توجه دارند.

در کلانشهرها و شهرهایی که وارد فرایند جهانی‌شدن گردیده‌اند، به دلیل تقاضای فزاینده از زمین برای استفاده‌های تجاری و خدماتی پیشرفته، امکان تداوم فعالیت‌های صنعتی به دلیل افزایش هزینه‌ی زمین میسر نیست؛ به‌عبارتی هجوم استفاده از کاربری‌های با ارزش افزوده‌ی بالا به جایگزینی آن‌ها به‌جای فعالیت‌های صنعتی می‌انجامد. و کاربری‌های صنعتی هم برای تأمین زمین‌های موردنیاز خطوط تولید، انبارداری و غیره به مناطق پیراشهری منتقل می‌شوند. بیشتر کلانشهرهای آسیا که فرایند جهانی‌شدن را آغاز کرده‌اند، از توسعه‌ی فضایی چنین مدلی دارند. در جاکارتای اندونزی دولت با احداث برج‌ها و فضاهای تجاری برای استقرار خدمات پیشرفته‌ی تولیدی که در اقتصاد جهانی، ارزش افزوده‌ی بیشتری دارند، سیاست تشدید استفاده از زمین‌های مرکز شهر را به اجرا گذاشته است؛ به‌طور مثال در سال 1997 حدود 2,7 میلیون مترمربع فضای اداری، یک میلیون مترمربع فضای تجاری در شهر مرکز و 150 هزار هکتار فضاهای صنعتی در منطقه‌ی پیرامون احداث شده است. میزان فضاهای تجاری تولیدشده در سنگاپور پانزده میلیون مترمربع در سال 1997 بوده است. شهرهای اطلاعاتی در کوالالامپور، بانکوک، بنگلور هند نمونه‌هایی از تغییر سیمای شهرهای جهانی‌شده در اقتصاد پساوردیسم هستند. به‌طور کلی، توسعه‌ی کاربری‌های تجاری، خدماتی و اداری با کارکرد

جهانی در بخش مرکزی شهر، تقسیم فضایی نیروی کار بین مرکز و پیرامون، تغییر سیستم شهری از الگوی تک‌هسته‌ای به نواحی متروپلیتن چندهسته‌ای، تجهیز و ایجاد زیرساخت‌های ارتباطی و اطلاعاتی همچون فرودگاه‌ها، مترو، مونوریل و شهرک‌های اطلاعاتی، افزایش قابل‌توجه فضاهای تفریحی و گذران اوقات فراغت برای ارتقای جذابیت شهر از نتایج سازمان‌یابی نیروهای اقتصادی در شهرهای جهانی آسیا. (سرور، 1386: 85)

3. محدوده‌ی مورد مطالعه

شهر تهران به‌عنوان پایتخت ایران در ساختار سیاسی فضای کشور، مهم‌ترین عنصر محسوب می‌شود، ترکیب کارکردهای سیاسی، اداری، اقتصادی- تجاری و فرهنگی به‌عنوان گرانیگاه و نیروهای محرکه‌ی آن محسوب می‌شوند. در حال حاضر، بیش از هشت میلیون نفر در شهر تهران و حدود چهار میلیون نفر در بقیه‌ی شهرها و آبادی‌های منطقه‌ی شهری تهران ساکن هستند. در سال‌های گذشته، حجم عظیم سرمایه‌گذاری‌های انجام‌شده در پروژه‌هایی همچون فرودگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، احداث پایانه و بزرگراه‌های متعدد برون‌شهری، انتقال واحدهای اقتصادی درون تهران به بیرون از محدوده‌ی شهر، ایجاد مجتمع‌ها و شهرک‌های صنعتی و شهرهای جدید، و نظایر این‌ها (در شعاع 30-60 کیلومتری شهر تهران) زمینه‌ی رشد و توسعه‌ی کلانشهر تهران به‌صورت منطقه‌ی کلانشهری¹ را فراهم کرده است؛ اما چنین تغییری در سازمان فضایی و کالبدی کلانشهر تهران، بیشتر تابع تحولات اقتصادی و اجتماعی دهه‌های اخیر درون کشور بوده تا بازتاب تحولات اقتصادی و اجتماعی فراملی و یا به‌عبارتی تحولات ناشی از جهانی‌شدن اقتصاد که در بیشتر کلانشهرهای جهان به‌وقوع پیوسته است. تحولاتی همچون وقوع جنگ در دهه‌ی شصت موجب شد مهاجرت‌های درون‌مرزی گسترده‌ای از مناطق جنگ‌زده و دیگر مناطق کشور به مقصد تهران انجام شود. پذیرفته‌نشدن گروه‌های کم‌درآمد مهاجر در کلانشهر تهران زمینه‌ی گسترش بی‌رویه‌ی اسکان‌های غیررسمی در سکونت‌گاه‌های اطراف را پدید آورد؛ به‌گونه‌ای که بزرگ‌ترین شهرهای منطقه، پس از تهران و کرج، یعنی اسلامشهر و قدس و قرچک و مانند این‌ها، حاشیه‌نشین‌هایی بوده‌اند که به‌صورت غیررسمی شکل گرفته و بعداً به شهر تبدیل شده‌اند. تنها طی پنج سال 1370-75 از نه شهر جدید، چهار شهر عمده‌ی آن (اکبرآباد، ملارد، پاکدشت و حسن‌آباد) با مجموع جمعیت 230 هزار نفر، جزء مراکز حاشیه‌نشین بوده‌اند. طی سال‌های 1375-77 نیز از نه آبادی، که به شهر

1. Metropolitan Area

تبدیل شده‌اند، هشت آبادی (باقرآباد، سلطان‌آباد، چهاردانگه و برخی دیگر) در زمره‌ی مراکز حاشیه‌نشینی بوده‌اند (مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران، 1381: 14). از طرف دیگر در طی دهه‌ی هفتاد و هشتاد با پایان یافتن جنگ و افزایش درآمدهای نفتی و همچنین فروش تراکم در پایتخت، پروژه‌های زیرساختی و اقتصادی متعددی در تهران انجام گرفت. توسعه‌ی بزرگراه‌ها، مترو، فرودگاه امام خمینی (ره)، گسترش شهرک‌های صنعتی، توسعه‌ی مراکز آموزشی و دانشگاهی و غیره در پیرامون تهران، موجب ارتقای جایگاه اقتصادی آن در سطح ملی و در نتیجه به‌عنوان قطبی بی‌رقیب برای سرمایه‌گذاری بخش خصوصی و عمومی تبدیل شد. رونق اشتغال در بخش‌های مختلف اقتصادی از جمله صنعتی و خدماتی موج جدید مهاجرت به تهران را ایجاد کرد. گسترش شبکه‌های حمل‌ونقل و توزیع مراکز اشتغال در سطح منطقه‌ای از یک‌طرف و ارزان‌بودن هزینه‌ی اسکان و تأمین مسکن در روستاها و شهرهای اطراف از طرف دیگر موجب جذب مهاجران جدید به این مناطق و در نتیجه، سازمان‌دهی منطقه‌ای نظام اسکان و فعالیت در تهران شد. مطابق آمار سی‌ساله (1345-75) منطقه‌ی شهری تهران، به‌جز در بخش‌های کوهستانی شمال و نواحی کویری جنوب استان تهران، در بخش‌های عمده‌ی استان گسترده شده است. در جریان این تحول، ساختار فشرده، پیوسته و تک‌مرکزی شهر به ساختاری گسترده، شعاعی و چندمرکزی تبدیل شده که استخوان‌بندی اصلی آن را شهر تهران، راه‌های اصلی ملی و منطقه‌ای و هسته‌ها یا کانون‌های مهم تمرکز جمعیت و فعالیت منطقه تشکیل می‌دهد. همچنین در چهار دهه‌ی گذشته (1345-85) در حالی که جمعیت محدوده‌ی قانونی تهران حدود 2,9 برابر شده و از 2,7 به 7,9 میلیون نفر رسیده، جمعیت بقیه‌ی استان حدود 7,3 برابر شده و از 752 هزار به 5,5 میلیون نفر رسیده است. این کلانشهر هم‌اکنون 22 منطقه‌ی شهری و مساحت بیش از هفتصد کیلومتر مربع دارد.

4. روش تحقیق

روش تحقیق برای تبیین وضع موجود و یافتن پاسخی به پرسش تحقیق، توصیفی-تحلیلی است که در یک کلیت منطقی در قالب فرایند علمی تحقیق انجام می‌شود؛ بدین ترتیب که با گردآوری اطلاعات از روش کتابخانه‌ای و مطالعه‌ی اسناد و منابع فارسی و لاتین، آمارهای مرتبط استخراج شده و تجزیه و تحلیل اطلاعات نیز براساس یافته‌های توصیفی وضعیت کلانشهر تهران در موضوع کارکردهای خدمات برتر و نحوه‌ی توزیع فضایی آن‌ها در مناطق 22 گانه‌ی تهران براساس دو سرشماری کارگاهی برای استان تهران در سال‌های 1373 و 1381 بوده است. فهرست کارگاه‌های خدمات برتر در جدول 2 آمده است. انتخاب این فهرست

براساس متغیرهای معرفی‌شده توسط آقای فریتز مک لوپ¹ برای سنجش سهم اقتصاد آمریکا در فعالیت‌های دانش‌بنیان است که در ادبیات موضوع تشریح شده است. (اطهاری، 1383: 106)

جدول 2. فهرست کارگاه‌های با فعالیت خدمات برتر

دفاتر شرکت‌های خدماتی نفت و گاز، صنعت نشر و چاپ، انتشار روزنامه و مجله و نشریات ادواری، تولید ماشین‌آلات اداری و حسابگر و محاسباتی، تولید ابزارهای اپتیکی و تجهیزات عکاسی، تولید وسایل نقلیه‌ی هوایی و فضایی، تولید جواهرآلات و کالاهای وابسته، تولید آلات موسیقی، عمده‌فروشی ماشین‌های اداری و دفتری و کامپیوتر، عمده‌فروشی دستگاه‌ها و لوازم صوتی و تصویری و لوازم و قطعات یدکی مربوط، عمده‌فروشی آلات و ادوات موسیقی، عمده‌فروشی لوازم و تجهیزات پزشکی، عمده‌فروشی ابزار و وسایل آزمایشگاهی، عمده‌فروشی طلا و جواهرآلات، عناصر و مجتمع‌های گردشگری، فعالیت‌های آژانس‌های گردشگری و حمل‌ونقل، خدمات مالی، بانکداری، بیمه‌ها، حسابداری، بازاریابی، بورس، مشاوره‌ی مالیاتی و فعالیت‌های مرتبط، خدمات مشاوره‌ی رایانه، خدمات پایگاه اطلاعاتی، خدمات تحقیق و توسعه‌ی علوم مختلف، آموزش زبان‌های خارجی، آموزش کامپیوتر و برنامه‌نویسی، آموزش اینترنت، فعالیت‌های رادیو و تلویزیون و تولید صنایع فرهنگی، هنرهای دراماتیک و موسیقی و سایر فعالیت‌های هنری، فعالیت‌های کارگزاران خبری، فعالیت موزه‌ها و حفاظت از اماکن ساختمان‌های تاریخی، فعالیت‌های مجموعه‌های تفریحی و فرهنگی، دفاتر مرکزی شرکت‌ها و کارخانجات، سازمان‌ها و هیئت‌های برون‌مرزی.

- براساس شاخص‌های پیشنهادی فریتز مک لوپ درمورد جامعه‌ی اطلاعاتی و مستخرج از گزارش تفصیلی سرشماری کارگاهی سال 1382 استان تهران

5. یافته‌های تحقیق

در فرایند جهانی‌شدن اقتصاد، جغرافیای اقتصادی کلانشهرها به‌سمت استقرار خدمات و تولیدات پیشرفته گرایش دارند. انگیزه‌ی اصلی مدیران و متولیان کلانشهرها از این جهت‌گیری اقتصادی در تولیدات خدمات با ارزش افزوده افزایش هزینه‌های موردنیاز در زیرساخت‌ها، گرانی زمین و هزینه‌های روزافزون توسعه به موازات افزایش جمعیت بوده است؛ بدین‌جهت برای جبران هزینه‌های بالا و استفاده‌ی حداکثری از صرفه‌های اقتصادی موجود در کلانشهرها جهت-

1. Fritz Machlup

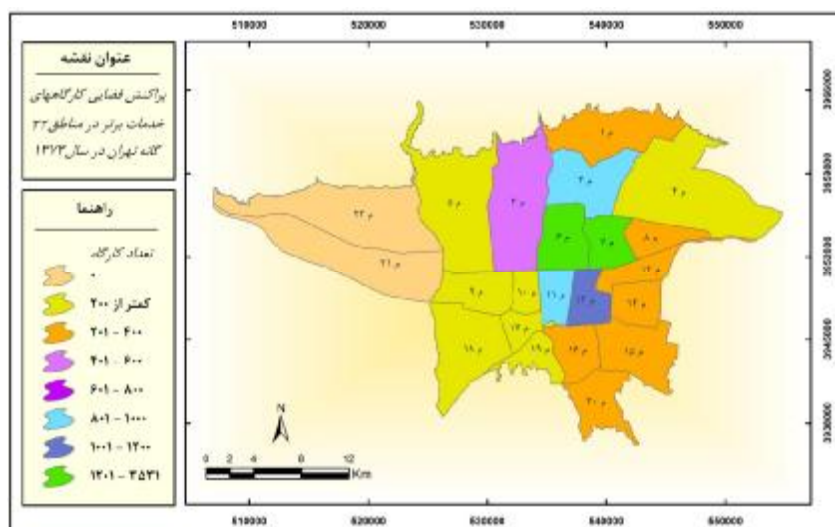
گیری و سازمان‌دهی اقتصادی به سمت تولیدات با ارزش افزوده‌ی بالا اجتناب‌ناپذیر است. در این قسمت برای مشخص شدن سهم کلانشهر تهران در جذب فعالیت‌های خدمات پیشرفته، به ویژه صنایع اطلاعاتی و خدماتی، درصد فعالیت‌های تولیدی و خدماتی انجام‌گرفته نسبت به فعالیت‌های کل صورت‌گرفته در شهر در طول دوره‌ی سرشماری کارگاهی سال‌های 1373-81 بررسی می‌شود. در این بررسی تلاش شده که ابتدا تعداد و درصد کارگاه‌های با فعالیت خدمات برتر یا فعالیت‌های پیشرفته، که سهم عمده‌ای در تولیدات شهرهای جهانی دارند، نسبت به کارگاه‌های ایجادشده با فعالیت صنعتی ارزیابی شود. دوم، پراکنش فضایی تغییرات تعداد و مکان‌گزینی کارگاه‌های موردنظر (زیربخش‌های خدمات پیشرفته) در گستره‌ی مناطق 22 گانه-ی تهران با ارائه‌ی نقشه، تفسیر و تحلیل شود. بررسی جایگاه و سهم تهران در بین فعالیت‌های اقتصاد دانش‌پایه و پراکنش فضایی آن در سطح مناطق 22 گانه در سال‌های 1373-81 نشان داد که کل کارگاه‌های تأسیس‌شده‌ی تهران در مدت هشت سال 58334 کارگاه است که حدود 11732 واحد معادل بیست درصد یا یک‌پنجم از این افزایش مربوط به فعالیت‌های خدمات برتر است که از توزیع فضایی یکسانی در مناطق مختلف تهران برخوردار نیستند؛ به طوری که بیشترین افزایش مربوط به مناطق مرکزی 11، 12، 6 و 7 و همچنین مناطق نسبتاً کم‌تراکم جمعیتی شمالی شهر شامل 1-5 است. (جدول 2) و نقشه‌های (1 و 2) پراکنش افزایش کارگاه‌ها در مناطق 22 گانه را نشان می‌دهد.

جدول 2. وضعیت افزایش کارگاه‌های خدمات برتر در مناطق 22 گانه‌ی تهران در طی سال‌های 1373-81

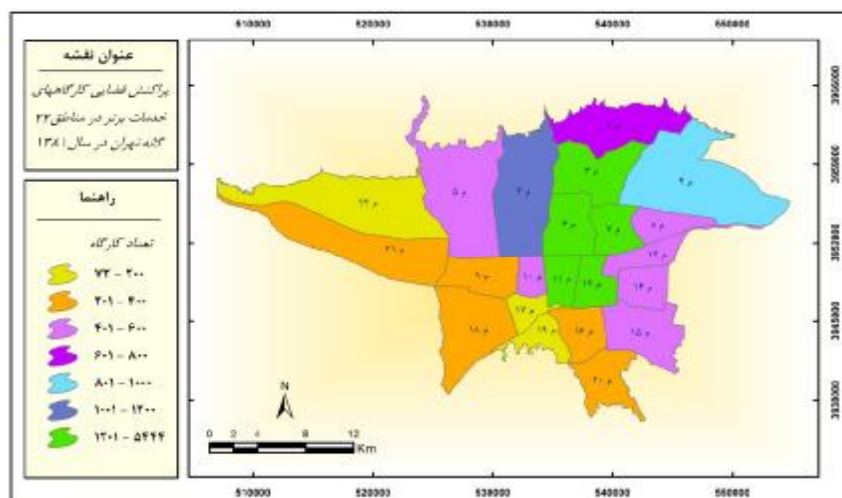
نسبت افزایش از کل	میانگین افزایش سالانه	تعداد افزایش در طی 8 سال	سال 81	سال 73	مناطق
3,23	47	378	612	234	1
6,41	94	751	1184	433	2
10,13	148	1187	2016	829	3
7,20	105	843	886	43	4
3,52	52	412	569	157	5
16,33	239	1913	5444	3531	6
8,09	119	948	2500	1552	7
2,06	30	241	451	210	8
1,35	20	158	295	137	9
2,54	37	298	409	111	10
6,52	96	764	1713	949	11
21,09	309	2470	3647	1177	12
2,43	36	285	509	224	13
1,52	22	178	440	262	14
1,43	21	168	531	363	15
0,66	10	77	327	250	16
0,25	4	29	199	170	17
1,24	15	119	274	155	18
0,60	9	70	145	75	19
1,08	16	127	337	210	20
1,92	28	225	225	—	21
0,61	9	72	72	—	22
100	1465	11713	22785	11072	جمع

هوشنگ سرور و همکار _____ نقش جهانی شدن اقتصاد در الگوی مکان‌گزینی کاربری‌های خدمات ...

برگرفته از سرشماری کارگاهی سال‌های 1373 و 81 مرکز آمار ایران و یافته‌های تحقیق

شکل 1. پراکنش فضایی کارگاه‌های خدمات برتر در مناطق 22 گانه تهران در سال 1381

شکل 2. پراکنش فضایی کارگاه‌های خدمات برتر در مناطق 22 گانه تهران در سال 1373

نتیجه‌ی بررسی کارگاه‌های خدمات برتر در بین سال‌های 1373-81 به شرح ذیل است. درکل، میزان افزایش این‌گونه خدمات نسبت به فعالیت‌های صنعتی کمتر بوده و در حدود یک‌پنجم آنهاست؛ بنابراین با روند مذکور و غلبه‌ی چهاربرابری سهم کارگاه‌های صنعتی بر کارگاه‌های خدمات برتر در کلانشهر تهران، فعالیت‌های عمدتاً کالامحور بر فعالیت‌های دانش-بنیان غلبه دارد. این درحالی است که در عصر اطلاعات و جهانی‌شدن ویژگی اصلی کلانشهرها از نظر اقتصاد فضایی گرایش به فعالیت‌های دانش‌بنیان بر پایه‌ی اطلاعات و مکان‌گزینی آن‌ها در مراکز و هسته‌های اداری و تجاری این شهرهاست. درمقابل خروج فعالیت‌های صنعتی بزرگ مقیاس به مناطق پیراشهری و تشکیل مناطق کلانشهری مدل جدید توسعه‌ی فضایی این مناطق است. بدیهی است تأمین اراضی وسیع به‌منظور استقرار تأسیسات و تجهیزات و ذخیره‌ی کالاهای تولیدشده در کنار پایین‌آمدن هزینه‌ی مالیاتی می‌تواند از توجیحات فنی و اقتصادی چنین الگوی مکان‌گزینی باشد.

میزان افزایش کارگاه‌های خدمات برتر متناسب با وزن و میزان سرمایه‌های فیزیکی و اجتماعی موجود در کلانشهر تهران بسیار ناکافی است. هرچند در طی هشت‌سال میزان این نوع فعالیت‌ها دوبرابر (22785 واحد) و به‌طور میانگین سالانه نزدیک به 2850 شرکت بوده است. مقایسه‌ی تهران با دیگر شهرهای خاورمیانه که از نظر جمعیت، زیرساخت‌ها، فاصله‌ی زیادی با تهران دارند گواهی بر این مدعاست. براساس آخرین اطلاعات تا پایان شش‌ماهه‌ی نخست سال 2007 بیش از صد هزار شرکت خارجی در امارت دبی به ثبت رسیده که 7200 شرکت تابعیت ایرانی دارند. باتوجه به جمعیت 1,5 میلیونی این شهر و نقش تجاری و رونق فعالیت گردشگری و برنامه‌های استراتژیک دانش‌محور نظیر شهر اینترنتی در منطقه به‌نظر می‌رسد که غالب این شرکت‌ها درزمینه‌ی خدمات برتر فعالیت داشته باشند. (سرور، 1387: 303)

از نظر الگوی مکان‌گزینی کاربری‌های از این نوع، بیشتر تمایل به استقرار در مناطق کم-تراکم جمعیتی دارند. این امر به‌دلیل ماهیت آن‌ها بوده که از زیرساخت‌های پیشرفته‌ی اطلاعاتی و ارتباطی برخوردار هستند و خدمات‌رسانی به مشتریان، وابستگی زیادی به ارتباطات چهره به چهره ندارد. بررسی نقشه‌های 1 و 2 مربوط به مکان‌گزینی این‌گونه فعالیت‌ها در تهران به‌ویژه در سال 81 نشان می‌دهد که استقرار آن‌ها تابع الگوی یادشده نیست؛ به‌گونه‌ای که بیش از پنجاه درصد این کاربری در مناطق مرکزی تهران، یعنی مناطق 6، 7، 11 و 12 قرار گرفته‌اند. هرچند جهت‌گیری بطئی به‌سمت مناطق کم‌تراکم جمعیتی شمال شهر دیده می‌شود که در مقایسه با مناطق مرکزی قابل ملاحظه نیست.

در عصر جهانی‌شدن و اطلاعات هم‌زمان با تغییر سازمان اقتصادی شهرها به اقتصاد دانش-بنیان و افزایش سهم خدمات پیشرفته‌ی سازمان فضایی شهرها نیز با افزایش محسوس کاربری-های تجاری، خدماتی و رفاهی روبه‌رو می‌شوند. بررسی تغییرات سازمان اقتصادی و فضایی تهران به‌گونه‌ی دیگری است؛ به‌طوری‌که آمار مجوزهای ساختمانی صادره‌ی شهرداری تهران در مناطق 22 گانه در سال 1385 و سال‌های قبل نشان می‌دهد که عمده‌ی مجوزهای صادره برای کاربرد مسکونی بوده است. در سال 1385 تعداد پروانه‌های صادره‌ی مسکونی، 16381 مورد و با مساحت 900 هکتار است؛ در صورتی‌که تعداد پروانه‌های صادره برای کاربری‌های اداری و تجاری 21 مورد و 10/5 هکتار مساحت داشته است. روند مذکور با شدت کم و زیاد در سال‌های قبل و حتی بعد نیز تداوم داشته است (شهرداری تهران، 1385: 16).

بررسی میزان صادرات محصولات اقتصاد دانش‌بنیان و خدمات پیشرفته از کل صادرات صنعتی ایران و سهم تهران به‌عنوان صنعتی‌ترین منطقه‌ی کشور در سال 1380 نشان‌دهنده‌ی نتایج این پژوهش است؛ به‌گونه‌ای‌که در سال 1378 سهم تولید صنایع با فناوری بالا 2/5 درصد از کل ارزش افزوده‌ی صنعتی کشور را تشکیل می‌دهد و درعوض صنایع استخراجی یا متکی بر منابع طبیعی سهم پنجاه درصدی دارند. همین‌طور صادرات فناوری بالای صنعتی تنها 0/5 درصد از صادرات و رقمی معادل 9/3 میلیون دلار از کل صادرات ایران در سال 1999 را تشکیل داده است. همچنین در سال 1381 مجموع صادرات کالاهای صنعتی کشور حدود 2/6 میلیارد دلار و سهم تهران تقریباً سیصد میلیون دلار بوده است. با توجه به سهم سی‌درصدی تهران از صنایع کشور و همچنین سهم 39 درصدی خدمات پیشرفته‌ی کلانشهر تهران، به‌نظر می‌رسد سهم زیادی در تولید خدمات دانش‌بنیان داشته است (مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران، 1384: 33).

با توجه به سهم ناچیز محصولات اقتصاد دانش‌بنیان در صادرات صنعتی کشور و همچنین روند کُند صادرات صنعتی کشور در مقایسه با کشورهای درحال توسعه، همچون کشورهای تازه صنعتی‌شده‌ی آسیای شرقی (به‌عنوان مثال سهم صادرات صنعتی این کشورها از 20/5 درصد در دهه‌ی 1960 به رقم 72/3 درصد در دهه‌ی 1990 افزایش یافته است) می‌توان به این جمع‌بندی رسید که ایران در فرایند جهانی‌شدن اقتصاد، استراتژی توسعه‌ی صنعتی برای تغییر صادرات مواد خام به تولیدات صنعتی و فراصنعتی را نداشته است. در صورتی‌که جهش و رشد فزاینده‌ی صادرات کالاهای صنعتی کشورهای درحال توسعه در طی دهه‌های 1980 و 1990 به‌مدد استراتژی توسعه‌ی جایگزینی صادرات و استفاده از فرصت هم‌زمانی و هم‌سانی فرایند تولید در فرایند جهانی‌شدن ایجاد شده است؛ اما استراتژی غالب در ایران در دهه‌های فوق

جایگزینی واردات و حمایت از صنایع داخلی بوده است. بدیهی است اتخاذ این استراتژی بر فضای صنعتی مناطق کلانشهری کشور، به‌ویژه تهران، به‌عنوان بزرگ‌ترین تجمع بنگاه‌های صنعتی سایه انداخته و به‌جای تبدیل به فضاهای تولیدی صادرات‌گرا به فضایی وابسته و مصرفی به درآمدهای نفتی تبدیل کرده است.

درمورد تمرکز فعالیت‌های صنعتی در شعاع 30-60 کیلومتری هسته‌ی مرکزی منطقه‌ی کلانشهری تهران (شهر تهران) همان‌طوری‌که در بالا نیز عنوان شد، هرچند در سال‌های گذشته با اجرای سیاست‌های تمرکززدایی و ایجاد شهرک‌های صنعتی و اجبار واحدهای صنعتی برای استقرار در این شهرک‌ها و یا انتقال و توزیع برخی عملکردهای اقتصادی شاهد کاهش تمرکز فعالیت‌ها در شهر تهران هستیم؛ اما این جابه‌جایی نه متأثر از یک برنامه‌ریزی فضایی پاسخگو برای هدایت کلانشهر تهران در تحولات اقتصاد جهانی، بلکه صرفاً در قالب برنامه‌ریزی بخشی از دستگاه‌های دولتی و تدوین قوانین تأسیس واحدهای صنعتی و مهم‌تر از همه رقابت شهرداری‌ها در محدوده‌های استحفاظی برای استفاده از زمین به‌منظور درآمدزایی بیشتر بوده است. درکل، سازمان و ساختار فضایی منطقه به‌صورت الگوی مرکز و پیرامون و تسلط بی‌قید و شرط شهر تهران در تمامی زمینه‌ها بر مراکز شهری اطراف و پراکنده‌رویی نظام اسکان و فعالیت‌های صنعتی، خدماتی بوده است.

سازمان فضایی مجموعه‌ی شهری تهران هرچند تشابهات شکلی با مناطق کلانشهری جهانی، به‌ویژه از بُعد رشد سریع سکونت‌گاه‌های حاشیه‌ای و استقرار فعالیت‌های صنعتی در محدوده‌ی پیراشهری دارد، از لحاظ محتوایی، فرایند اقتصادی و اجتماعی متفاوتی را تجربه کرده است؛ به این جهت که از نظر تحولات فضایی و کالبدی توزیع و انتقال برخی از مراکز سکونت‌گاهی یا عملکردهای اقتصادی همچون شهرک‌های صنعتی، صنایع بزرگ و مراکز دانشگاهی (دانشگاه آزاد رودهن، ...) و سایر فعالیت‌ها در شعاع 30-60 کیلومتری شهر به پیروی از گرایش اقتصادی موجود به‌سمت محدوده‌های ارزان خارج از شهر، گریز از پرداخت مالیات و یا در قالب برنامه‌های بخشی برخی از دستگاه‌های دولتی بوده است. در این میان عواملی همچون تغییرات سیاسی، مشکلات ناشی از جنگ، شرایط اقتصاد سیاسی کشور، که در تمام حوزه‌ها وابستگی به درآمدهای نفتی را به‌دنبال داشته، موجب شده توجه و ورود به فرایند فناوری اطلاعات و ارتباطات به‌طور جدی در دستور کار دولتمردان کشور قرار نرفته و به پیروی از این امر، عناصر مهمی همچون مدیریت شهری، اقتصاد و نهادهای سیاسی و مدنی در عرصه‌ی سازمان‌یابی فضا و جامعه در این فرایند قرار نرفته و در نتیجه، مجموعه‌ی شهری و

کلانشهر تهران در این مدت به‌دور از فرایند جهانی‌شدن و شبکه‌های شهرهای جهانی و معادلات اقتصادی- اجتماعی سازمان‌دهی شده است. (سرور، 1389: 38)

در مجموع با توجه به نتایج تحقیق و با استناد به دیگر پژوهش‌های انجام‌شده ملی و بین‌المللی می‌توان به این نتیجه رسید که کلانشهر تهران هنوز کارکرد شهر جهانی را به دست نیآورده است. مصداق این مسئله در گرایش اندک فعالیت‌های اقتصادی به سمت اقتصاد دانش- بنیان و محدود شدن مکان‌گزینی فعالیت‌ها به چند منطقه‌ی مرکزی به عبارتی توسعه‌ی درجا در مناطق مرکزی منعکس شده است. هرچند از لحاظ ظاهری شباهت‌هایی با این نوع شهرها، به- ویژه در گسترش منطقه‌ی کلانشهری و یا ظاهر شدن برخی خصلت‌های منفی شهر جهانی نظیر قطبی‌شدن اجتماعی- فضایی دارد، از نظر ماهوی و مدل توسعه‌ای که شهرهای جهانی در کشورهای توسعه‌یافته و در حال توسعه نظیر کشورهای شرق آسیا در تجدید ساختار فضایی- کالبدی تجربه کرده‌اند، تفاوت‌های اساسی دارند؛ به طوری که گونه‌ای از تقسیم کار میان کلانشهر و منطقه‌ی پیراشهری را می‌توان دید که طی آن مرکز به سمت خدمات مالی و بانکی، نوآوری و طراحی لباس، خدمات فرهنگی، خدمات رسانه‌های گروهی و صنعت گردشگری و پیرامون به سمت فعالیت‌های تولیدی عمدتاً صنعتی گرایش دارند؛ اما این مدل توسعه هنوز در منطقه‌ی کلانشهری تهران به دلایل مختلف سیاسی، اقتصادی شکل نگرفته و در صورت رخ دادن، شدت آن کمتر است. (سرور، 1387: 403)

یکی از مهم‌ترین عوامل تحدیدکننده و موانع اصلی کلانشهر تهران و دیگر مناطق کلانشهری کشور برای پذیرش کارکردهای فراملی، به محدودیت درک و تفکر راهبردی نسبت به نقش فراملی کلانشهرها در میان سیاست‌گذاران، نخبگان سیاسی و مدیران کلانشهری کشور برمی‌گردد. از یک سو می‌توان به عقب‌افتادگی و روزمرگی نظام‌های برنامه‌ریزی و از مهم‌تر نبود استقلال کافی مدیریت شهری برای انجام اقدامات در حوزه‌ی سیاست‌گذاری، برنامه‌ریزی و اقدامات راهبردی در هدایت کلانشهرها در عرصه‌های فراملی نسبت داد، و از سوی دیگر در سطحی فراتر از مدیریت شهری ورود کلانشهر تهران و دیگر کلانشهر کشور به شبکه‌ی شهرهای جهانی نیازمند شناخت درست و منطقی حاکمیت و دولت از جهانی‌شدن اقتصاد و روابط حاکم بر آن است تا با اتخاذ سیاست‌های راهبردی، زمینه برای جهانی‌شدن کلانشهرها را فراهم کند. این مسئله یعنی سطوح فرامدی‌ریتی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است؛ به طوری که در این ارتباط «پیتر تیلور» مفهوم «کد ژئوپلیتیکی» در این ارتباط را به کار می‌برد. این کدها مجموعه‌ای از مبانی و پیش‌فرض‌های سیاسی- جغرافیایی مربوط به زیرساخت سیاست خارجی یک کشور هستند که در آن مفهوم منافع ملی، تعیین تهدیدات و پشتیبانی‌های خارجی نسبت

به منافع ملی و واکنش برنامه‌ریزی شده و توجه‌آمیز برای تهدیدات مزبور مشخص می‌شود و درواقع، حیطة و امکان نقش فراملی را تعریف می‌کند. براساس این مفهوم هرگونه نقش‌آفرینی بین‌المللی کلانشهرها باتوجه به کدهای فرادست می‌تواند شکلی مؤثر به خود گرفته و در کشورمان هم برای نقش‌آفرینی کلانشهرها در مقیاس فراملی، مدیران و تصمیم‌گیران سیاسی در درجه‌ی نخست باید ارتقای کدهای ژئوپولتیکی خود را دست‌کم در مقیاس منطقه‌ای مدنظر قرار دهند. بررسی تجربه‌ی کلانشهرهای کشور نشان می‌دهد که در چارچوب موقعیت کنونی در ساختار موجود کدهای ژئوپولتیکی، احتمالاً امکان نقش‌آفرینی متحول‌کننده‌ی پیش‌رو نخواهند داشت (صرافی و عظیمی، 1392: 164).

6. نتیجه‌گیری و پیشنهادات

در اقتصاد جدید جهانی کلانشهرها نقش مهمی در اقتصادهای ملی، منطقه‌ای و جهانی ایفا می‌کنند. در بیشتر کشورهای توسعه‌یافته و حتی درحال توسعه، کلانشهرها سهم زیادی در تولید ناخالص داخلی کشورها به‌عهده دارند. پیشتازی نقش اقتصادی کلانشهرها در دهه‌های اخیر با جهانی‌شدن اقتصاد و گرایش به پذیرش فعالیت‌های دانش‌بنیان ارتباط زیادی دارد. باتوجه به نقش و جایگاه مهم کلانشهرها در فرایند جهانی‌شدن اقتصاد، دولت‌ها و مدیران شهری هریک در سطحی برنامه‌هایی برای تبدیل مزیت‌های نسبی به مزیت‌های رقابتی کلانشهرها تهیه و اجرا می‌کنند. در اقتصاد جهانی‌شده‌ی کلانشهرهای فعال در این فرایند که به شهرهای جهانی معروف هستند، عمدتاً تولیدکننده‌ی خدمات دانش‌بنیان اعم از خدمات مالی-بانکی، خدمات تخصصی و مراکز ابداع و نوآوری برای تولیدکنندگان، بازاریابی و فروش محصولات شرکت‌های فراملیتی، خدمات گردشگری و مراکز ارائه‌ی محصولات فرهنگی هستند. ایفای نقش جدید اقتصاد و اجتماعی علاوه‌بر تأثیر در متغیرهای اقتصادی ازجمله افزایش سهم ارزش افزوده در تولیدات ناخالص داخلی و افزایش سهم تعداد شاغلان، موجب تغییر در الگوی مکان‌گزینی کاربری‌ها در داخل و مناطق اطراف کلانشهرها شده است.

هدف از انجام این پژوهش، ابتدا بررسی سهم فعالیت‌های خدمات برتر از کل فعالیت‌های صنعتی ایجادشده در کلانشهر تهران و سپس تحلیل الگوی مکان‌گزینی کاربری‌های خدمات برتر در سطح مناطق 22 گانه‌ی تهران بوده است. در این راستا، داده‌های موردنیاز از سرشماری کارگاهی سال‌های 1373 و 1381 کلانشهر تهران استخراج شده و براساس شاخص‌های سنجش جامعه‌ی اطلاعاتی ازجمله فعالیت‌های آموزشی، رسانه‌های ارتباطی، خدمات و فعالیت‌های اطلاعاتی، فهرستی از آن‌ها مطابق با جدول شماره‌ی 2 تهیه شد. یافته‌ها نشان می‌دهد که

حدود هشتاد درصد از فعالیت‌های ایجادشده در طول این مدت از نوع فعالیت‌های صنعتی بوده و فقط بیست درصد و یا یک‌پنجم از کارگاه‌ها از نوع فعالیت‌های خدمات برتر بوده است. همچنین الگوی مکان‌گزینی کاربری‌های خدمات برتر در مناطق 22 گانه‌ی تهران توزیع یکسانی نداشته و تمرکز این‌گونه فعالیت‌ها در مناطق مرکزی نظیر مناطق 6، 7، 11 و 12 بیشتر بوده است. البته گرایش نسبی در مکان‌گزینی این نوع خدمات در مناطق شمالی کم‌تراکم نظیر مناطق 1 الی 5 نیز دیده می‌شود که در مقایسه با مناطق مرکزی خیلی محسوس نیست. این در حالی است که در عصر اطلاعات و جهانی‌شدن ویژگی اصلی کلانشهرها از نظر اقتصاد فضایی گرایش به فعالیت‌های دانش‌بنیان بر پایه‌ی اطلاعات و مکان‌گزینی آن‌ها در مراکز و هسته‌های اداری و تجاری بوده است. در مقابل خروج فعالیت‌های صنعتی بزرگ مقیاس به مناطق پیراشهری و تشکیل مناطق کلانشهری مدل جدیدی از توسعه‌ی فضایی در این مناطق است. همچنین آمار مربوط به صادرات محصولات فناوری‌های بالای ایران در سال 1999 رقم اندک حدود 9,5 میلیون دلار و در حدود نیم‌درصد از کل صادرات صنعتی است. با توجه به اینکه حدود سی درصد از صنایع کل کشور و نیز سی‌ونه درصد از صنایع پیشرفته در کلانشهر تهران متمرکز است، به نظر می‌رسد که عمده‌ی سهم صادرات محصولات دانش‌بنیان مربوط به کلانشهر تهران است. لکن در مقایسه با ظرفیت‌های اقتصادی، اجتماعی و زیربنایی تهران این میزان صادرات، قابل ملاحظه نیست.

در مجموع، می‌توان به این نتیجه رسید که شهرهای جهانی مکان‌های راهبردی برای مکان‌گزینی خدمات پیشرفته و فعالیت‌های اقتصاد دانش‌بنیان محسوب می‌شوند. در این راستا برای توسعه‌ی خدمات پیشرفته و جهت‌دهی اقتصاد کلانشهرها به سمت فعالیت‌های دانش‌بنیان ابتدا باید زمینه‌های ورود و ارتباط آن‌ها با شبکه‌ی شهرهای جهانی فراهم شود. ورود و نقش-آفرینی کلانشهر تهران به شبکه‌ی شهرهای جهانی نیازمند خواست مسئولان در سطح بالا و انجام مجموعه‌ای از اقدامات در سطح مدیریت شهری است. خوشبختانه در سال‌های گذشته بسترهای زیرساختی و نهادی موردنیاز برای استقرار فعالیت‌های دانش‌بنیان در کلانشهر تهران فراهم شده که از جمله می‌توان به توسعه‌ی شبکه‌ی فیبر نوری، ایجاد فرودگاه بین‌المللی امام، توسعه‌ی حمل‌ونقل عمومی، تأسیس رشته‌های دانشگاهی مرتبط و غیره اشاره کرد؛ به عبارتی کلانشهر تهران علی‌رغم کاستی‌ها و نارسایی‌های برنامه‌های بخشی و فضایی گذشته و تنگنانهایی که با آن روبه‌روست از ظرفیت آشکار و نهفته‌ی بالایی برای پاسخ‌گویی به الزامات توسعه‌ی پایدار خود و ایران در دوران نوین (عصر اطلاعات و جهانی‌شدن اقتصاد) بهره‌مند است؛ پس لازم است که مدیریت شهری در تهیه‌ی طرح‌های توسعه‌ی شهری نگاه فراتری از سامان-

دهی جمعیت و سکونت به فضاهای شهری داشته و با برنامه‌ریزی فضایی و کالبدی زمینه‌ی استقرار کارکردهای نوین اقتصادی از جمله فعالیت‌های دانش‌بنیان را در تهران فراهم آورد. بدیهی است با ورود کلانشهر تهران به شبکه‌ی جهانی، زمینه برای ورود به دوران جدید فناوری اطلاعات نیز مهیا شده و در مرحله‌ی بعد با تسری این نوع خدمات بر سایر بخش‌ها، از جمله بخش صنعت، کیفیت و سرعت و حجم تولیدات کالاهای صنعتی نیز ارتقا یافته و از سرمایه‌های اقتصادی، اجتماعی، انسانی و دانشگاهی نهفته در آن بیشترین بهره‌برداری خواهد شد.

منابع

- اطهری، کمال، جهانی‌شدن: ناگزیری انقلاب پیاپی در تولید نشریه‌ی مجلس و پژوهش، شماره‌ی 43، بهار 1383.
- Athari, K. Globalization, The inevitability of revolution in the production run, Journal parliament and Research, number 43, Spring 1383 (In pershian)
- اسکات آلن، شهر- منطقه‌های جهانی، لطفی، پانته‌آ، انتشارات مرکز پردازش و برنامه‌ریزی شهری (وابسته به شهرداری تهران) 1384 تهران.
- Scott, A. Global City and Regions, Lotfei, P. Processing center and urban planning Tehran municipality, Tehran, 1381 (In pershian)
- سازمان راه و شهرسازی استان تهران، طرح جامع تهران، 1386
- Road and Urbanism Organization of Tehran, Master plan of Tehran, 1386 (In pershian)
- ساسن، ساسکیا، نظریه‌های گوناگون درباره‌ی جهانی‌شدن. ترجمه‌ی مسعود کرباسیان، چاپ نخست، تهران، انتشارات نشر چشمه، 1389.
- Saskia, S, Various theories about globalization, translate Karbasian, M. First Edition, Tehran, Publishers of Nasher Cheshmeh, 1389 (In pershian)
- سرور، هوشنگ، جهانی‌شدن اقتصاد و توسعه‌ی پایدار مناطق کلانشهری مطالعه‌ی موردی مجموعه‌ی شهری تهران، رساله‌ی دکترای دانشگاه تربیت مدرس، تهران، 1387.
- Sarvar, H. globalization of economic and sustainable development of metropolitan area (case study, Tehran metropolitan area) Ph.D. Thesis, university of Tarbiat Modares, Tehran 1387, (In pershian)

- محمدی، علیرضا، پیشگر، الهه. جغرافیای شرکتی خدمات APS کلانشهر تهران مورد پژوهی شرکت‌های خدمات مهندسی ICT. فصلنامه‌ی جغرافیا و توسعه‌ی شهری، دانشگاه فردوسی مشهد، شماره‌ی 1، 1392.
- Mohamadei, A.& Pishgar, E. Geography of services companies APS Tehran metropolise case study companies of engineer services ICT, Journal Geography and urban development, of Ferdowsei university of Mashhad, number 1, 1392 (In pershian)
- مرکز سکونت‌گاه‌های انسانی سازمان ملل متحد، گزارش جهانی سکونت‌گاه‌های انسانی، شهرها در فرایند جهانی‌شدن، ترجمه‌ی رضا پورخردمند و همکاران، مرکز مطالعات برنامه‌ریزی شهری تهران، 1388.
- United Nations Centre for Human Settlements, Global Report on Human Settlements ,Cities in process globalization, translate Pourkerdmand, R. and Partners, Tehran Urban Research & Planning Center , 1388 (In pershian)
- مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران، طرح تحقیقاتی چشم‌انداز نقش ملی و فراملی تهران، کمال اطهاری، 1384.
- Road Housing & Urban Development Reserch center, The vision of Tehran from role of national and transnational research projects, Atharei, K, 1384 (In pershian)
- Andraw M. Marton space of globalization institutional reforms and Special economic development in the Pudong new area, shanghai ,University of Nottingham, institute of contemporary Chinese studies, Nottingham NG7 2RD, UK, economic and Treade Bureau, Pudong new area, china, 2006
- Anderson. William. peter (2012). Economic Geography. Routledge
- Beaverstock J. V (2007). World City Networks from below in: Cities in Globalization: Practices, policies and theories pj talor, BDreudder, P saey and F Witlox (eds) London: Routledge,
- Castells, Mannuel (2004). An Introduction to Information age in: The Information Society Reader, Edited By: Frank Vebster, Routledge.
- Das, Dilip K. (2006) Globalization in World of Finance: An Analytical History. Global economy Journal, Volume 6, issue 1. Produced by The Berkeley Electronic press. 1-25

- Diken, P. (2003) *Global Shift: Reshaping the Global Economic map in the 21st Century* sage Publications
- ForeignPolicy.com 2012, Moste Dynamic cities of 2025
- Globalization and World Cities Research Network[Gawc].(2011) the world Acoording Gawc 2010.<http://www.lboro.ac.uk/gawc/world2010t.html>.september 14
- Held, David . Mc Grew, Anthony(2007). *Globalization, Anti Globalization, Beyond the Great Divide*. Second edition, polity press,
- Pain. K (2010). *Spatial Transformations of cities: Global city-Region?mega -city Region?http ://www.lboro .ac .uk/gawc/rb/rb353.html*.accessed07 September 2004
- Peter John Marcotullio *Globalisation,Urban Form andEnvironmental Conditions in Asia-Pacific Cities urban studies Vol.40 No 2003*
- Sarvar hooshang, *The Effects of Globalization on Economic Development of Islamic Countries Metropolitans case study Istanbul, and Tehran Metropolitans, international conference education and social sciences ,2014 ,Istanbul*
- Taylor, P. J., et al. (eds.) *West Asian/North African Cities in the World City Network: A Global Analysis of Dependence, Integration and Autonomy*,2001,GAWC
- Taylor, P. J., et al. (eds.) (2011). *Global Urban Analysis: A Survey of Cities in Globalization*. London: Earthscan.
- THE CHALLENGE OF SLUMS GLOBAL REPORT ON HUMAN SETTLEMENTS 2003 and FINANCING URBAN SHELTER GLOBAL REPORT ON HUMAN SETTLEMENTS 2005
- UN Habitat 2011, *The Economic Role of Cities*. Nairobi: UN Human Settlements Programme
- UN DESA - Department of Economic and Social Affairs (2008). *World Urbanization Prospects – 2007 Revision*. New York: United Nations